

DVOJÍ POVAHA JAZYKA

Blažena ŠVANDOVÁ

THE DUAL NATURE OF THE LANGUAGE

The paper tries to separate two opposite features of natural languages. Plato was the first who had noticed both of them. The one characteristic of languages, well known to the logicians and all scientists consists in the capability of languages to name things and to define meanings and accordingly to communicate positive ideas and unambiguous concepts explicitly. The second characteristic connected with the evolutionary features of natural languages is the problematic one. It is relatively hidden and for us it is not easy to observe its nature. It rests upon the operation of the delimitation of ideas during the process of understandings - the meanings of expressions are established and the expressions of meanings are chosen on the background of others expressions and meanings in the whole matter of language. In this paper the second feature of languages is demonstrated by means of Ferdinand de Saussure's *Cours de linguistique générale*. It is claimed that de Saussure's conception of the 'value' is comparable with Quine's the indeterminacy of translation.

Rozumíme-li spolu s Platónem myšlením „... řeč, kterou vede duše sama se sebou o zkoumaném předmětu“,¹ pak veškeré myšlení je do jisté míry podmíněno strukturou jazyka, kterým své myšlenky vyjadřujeme. Důležitost jazyka vynikne ještě více, pokud své myšlenky chceme s někým sdílet. Zatímco myšlení je individuální záležitostí jednotlivce, sdělování myšlenek je záležitostí společného užívání řeči, komunikace mezi lidmi.

„Každý se účastní řeči, každý se jí zabývá“,² ale kolik jejích podstatných vlastností si skutečně prakticky uvědomujeme? Jazyk je společenská instituce, zvláštní v tom, že ji používáme všichni bez rozdílu. Tato instituce nemá svou zvláštní rezidenci jinde než v našich hlavách, protože „existuje jako úhrn otisků uložených v každém mozku, tak trochu jako slovník, jehož všechny totožné výtisky byly uloženy mezi jednotlivé osoby“,³ a to vše jaksí bez našeho záměru a vědomého úsilí. Neexistuje žádný úřad, který by nám dal na vědomí, že jsme uživateli jazyka, řeč se nerozděluje mezi lidi jako něco hotového, naopak, živý jazyk vzniká teprve tak, že jej jednotliví lidé používají.

Jazyk a mluva - dvě podoby, které dohromady tvoří to, čemu říkáme řeč. Prvá z nich, jazyk, je systémem, celkem, kulturní pokladnicí a společenskou

konvencí, „je to úhrn jazykových zvyků, které mluvčímu umožňují rozumět a dorozumět se“.⁴ Jazyk „je nutný, aby mluva byla srozumitelná a dosáhla svých účinků“.⁵ Mluva je naproti tomu individuální, je to akt vůle a inteligence, prostředek k vyjádření vlastní myšlenky. Teprve díky mluvě se vytvořil jazyk a jen díky ní se neustále vyvíjí, je živý.

Jazyk se v protikladu k mluvě jeví jako něco předem daného, jako něco a priori, před zkušeností. V každé době je dědicem předchozího období, vždy je již hotov a připraven k používání, nikdy v historii se nestalo, že by si lidé „pořídili nový“. „Žádná společnost nikdy neznala a nezná jazyk jinak než jako produkt děděný od předchozích generací, který je třeba přijmout takový, jaký je“.⁶ Ze všech společenských institucí lze u jazyka nejméně uplatnit vědomou iniciativu při jeho inovaci. Vzpomeňme spory kolem názvu České republiky a návrhů zvolit kratší jméno, například Česko.⁷ Používání nového jména lze 'naříditi' jen velmi obtížně. Vždyť onou společenskou institucí, která je zde kompetentní, je masa mluvčích. Teprve užíváním se ukáže a časem se projeví, jestli se nový název ujme.

Jak se to srovnává s naší představou, že termíny jazyka jsou voleny libovolně (arbitrárně), že jazyk je v podstatě dán konvencí? Co touto libovolností jazyka máme na mysli? Především to, že slova většinou nejsou pouhou nápodobou skutečnosti, jakou jsou zvukomalebná citoslovce nebo slova písma obrázkového (ikonického), aby tento jejich výraz umožňoval usuzovat na skutečnost přímo (přirozeně) jako v zrcadle, skrze jejich formu. Naopak máme na mysli, že přiřazení slova nějaké myšlence není tou myšlenkou motivováno, že je dáno konvencí, že vzhledem k tomu, co slovo vyjadřuje, je dáno libovolně. Koneckonců nejlepším dokladem libovolnosti pojmenování je existence různých jazyků, kterými lze vyjádřit stejné sdělení. Například jazykové výrazy *pes*, *dog*, *der Hund*, atd., v češtině, v angličtině, v němčině, atd., pojmenovávají totéž.

Tahle nemotivovanost slova významem má ovšem své výjimky. Každé slovo v jazyce je vždy tak trochu symbolem. A symbol „není nikdy zcela libovolný, vždy je v něm zbytek přirozeného svazku mezi označujícím a označovaným. Symbol spravedlnosti, váhy, by nebylo možné nahradit nějakým jiným, například vozem“.⁸ Symbol není libovolný, ale má „racionální vztah k označované věci“.⁹ Ne ovšem každý znak jazyka je symbol. Míra symboličnosti nebo též motivovanosti jazykových výrazů významem se u různých jazyků liší:

...například angličtina poskytuje mnohem větší prostor nemotivovanosti než němčina ... jazyky, v nichž nemotivovanost dosahuje svého maxima jsou spíše

lexikologické, zatímco jazyky, v nichž se snižuje na minimum, jsou spíše *gramatické*. ...[Pro gramatické jazyky je charakteristické tvoření slov skládáním a připojováním předpon a přípon, takže významy slov jsou pak poskládány z dvou nebo více významů samostatných: např. české *dvojtečka*, *nosorožec*, *samozřejmost* nebo německé *der Doppelpunkt*, *das Nashorn*, *die Selbstverständlichkeit*. Složené jazykové výrazy jsou významem svých částí relativně motivované.]... Ne že by „lexikon“ a „arbitrárnost“ na jedné straně a „gramatika“ a „relativní motivovanost“ na druhé straně byly vždy synonymní; cosi společného však v tomto principu je. Oba případy jsou jako dva póly, mezi nimiž se pohybuje celý systém, nebo jako dva opačné proudy, které se na pohybu jazyka podílejí: jednak tendence k užívání lexikologického nástroje, tj. nemotivovaného znaku, a jednak preference příkládaná gramatickému nástroji, tj. konstrukčním pravidlům.¹⁰

Poprvé o této možnosti relativní motivace jazykového výrazu významem pojednal Platón v dialogu *Kratylos*. Ve střední části tohoto dialogu, která by mohla být pokládána za první etymologický slovník svého druhu, Sókratés ukazuje, jak vznikají slova s novým významem poskládáním z významů slov základových. Například slovo ALÉTHEIA *pravda* - jakožto božský pohyb jsoucna neboli *boží obcházení* (THEIA ALÉ) - nebo ANTHRÓPOS *člověk* - ten, kdo zkoumá (ANATHREI) a uvažuje o tom, co uviděl (OPÓPEN) neboli „zkoumající, co viděl (ANATHRÓN HA OPÓPE)“ atd.¹¹ V jiných částech dialogu však Sókratés argumentuje stejně zdatně ve prospěch konvenční teorie pojmenování v jazyce, protože, kdyby ve jménech byla zřetelná podstata věci, pak by nebylo třeba poznávat jinak než tím, že bychom se naučili mluvit. Ale „jestliže je možno v míře co největší poznávat věci skrze jména a také je to možno skrze ně samy, které poznávání by bylo lepší a přesnější?“¹²

Relativní libovolnost pojmenování velkého počtu slov v jazyce neznamená, že jazyk mohou libovolně měnit jednotliví lidé nebo že se lidé mohou na pojmenování domluvit (pouze některá vlastní jména jsou dávana na základě rozhodnutí jednotlivce nebo dohody - *konsenzu*). Dokonce ani znalci jazyka a jeho pro běžného uživatele skrytých struktur nemohou jazyk libovolně vylepšovat: „... změnu v důsledku zásahu specialistů, gramatiků, logiků, atd. si představit lze, avšak zkušenost nám ukazuje, že podobné vměšování nemělo žádný úspěch“. „V libovolném období se jazyk jeví jako dědictví předchozího období“.¹³ „Se životem společnosti tvoří jediný celek, a tento život, sám o sobě přirozeně inertní, se projevuje především jako konzervační faktor“.¹⁴ Libovolnost výrazů vzhledem k významům má charakter *konvence*, nikoli *konsenzu*.

Stálost jazyka, jeho konvenčnost, je něco, s čím podvědomě počítáme, na co se spoléháme, co je nám vždycky k dispozici, co si dovedeme vysvětlit kolektivním používáním jazyka a stálostí kulturní tradice, kterou jazyk přenáší. Dalším důvodem, proč nevnímáme změny, kterým jazyk časem podléhá, je naše neschopnost popsat jazyk jinak než fixací jeho vždy momentální podoby. A tato podoba má své základní zákony vysvětlující jeho původ a základní principy jeho existence. Jazyk je podoben šachové partii, ve které hráči dodržují pravidla stanovená kdysi dávno, ... která existují před začátkem partie a platí i po každém tahu. Taková pravidla přijatá jednou provždy platí však i v materii jazyka; jsou jimi konstantní principy semiologie¹⁵.

Jazyk se tedy jeví jako pevně daný, má svou mluvnici a slovník. Jen občas je nutné obojí inovovat, protože jazyk se v čase vyvíjí. Abychom si uvědomili tyto pozvolné změny, stačí otevřít nějakou známou knížku, například *Babičku* Boženy Němcové a začíst se do jejího starobyle znějícího, ale přesto i dnes srozumitelného a libozvučného jazyka a ihned si uvědomíme posuny, jimiž prošel český jazyk za posledních stopadesát let. Živou řeč nelze znehynět žádným ustanovením, nařízením ani dohodou: „... člověk předstírající, že sestavil neměnný jazyk, který potomstvo bude muset přijmout takový jaký je, by se podobal slepici, snažící se vysedět kachní vejce: tento jazyk jím vytvořený by byl chtě nechtě stržen proudem, který unáší všechny jazyky“¹⁶.

Jazyk tedy není jen jednou provždy daný systém, je to něco, co se vyvíjí používáním v čase. Proč se ale jazyk mění? Přeje si někdo takové změny? Jaký zákon zde působí, jaké nutnosti podléhá změna řeči? Které jsou její skryté příčiny? Ferdinand de Saussure (1857-1913) vysvětluje proces evoluce jazyka propojeností jeho jednotlivých částí v celek, který není pouhou sumou svých částí. Každá změna, kterou vnáší do jazyka jednotliví mluvčí, může mít odezvu na nejrůznějších místech:

Systém (jazyka) se neproměňuje nikdy přímo, je sám o sobě neměnný. Bez ohledu na solidarity, které jej vážou v celek, se mění jen určité prvky. Je to, jako by jedna z planet obíhajících kolem Slunce změnila své rozměry a hmotnost: tento izolovaný fakt by vedl k všeobecným důsledkům a narušil by celkovou rovnováhu slunečního systému.¹⁷

Nové prvky vnáší do jazyka mluvčí, tj. jednotliví lidé v každodenním styku. Tyto nové prvky se šíří všemi směry abstraktní materii jazyka, jednotlivé malé změny se střetávají a ve vzájemných kolizích se tím proměňuje celek jazyka. Jazykové výrazy mají nejen určitý význam, ale navíc také

hodnotu ve vztahu k ostatním jazykovým výrazům a významům v jazyce. Dynamiku vývoje jazyka jakožto časovou změnu hodnot jazykových výrazů přirovnává Ferdinand de Saussure mezi jiným k tomu, co se odehrává na šachovnici při partii šachu. Seběmenší změna, i tah pěšcem na šachovnici, mění rovnováhu sil šachové partie. Vzhledem k šancím na výhru jednotlivých hráčů je každý stav na šachovnici odlišný.

Partie šachu je jakoby umělá realizace toho, co nám v přirozené podobě předvádí jazyk. Podívejme se na věc blíže. Stav hry tu především úzce koresponduje se stavem jazyka. Příslušná hodnota figurek závisí na jejich postavení na šachovnici stejným způsobem, jako má každý termín v jazyce svou hodnotu v důsledku svého protikladu ke všem ostatním termínům.

A konečně, k přechodu z jednoho stavu do druhého či, v naší terminologii, z jedné synchronie do druhé stačí posun jedné figurky, nejde tu o všeobecné přesunování. Máme tu protějšek diachronního faktu se všemi jeho zvláštnostmi. Ve skutečnosti však:

(a) Každý tah v šachu znamená pohyb jediné figurky; stejně tak změny v jazyce zasahují jen izolované prvky.

(b) Přesto má tento tah odezvu v celém systému, a hráč nedokáže obsah jeho účinku přesně předvídat. Změny hodnot z něj vyplývající budou podle okolností buď nulové, nebo velmi závažné, či jen průměrné. Takový tah může celou partii revolučně změnit a mít důsledky i pro figurky, které stojí momentálně mimo. Viděli jsme, že u jazyka je tomu právě tak. ... Jen v jednom ohledu může toto srovnání zavádět: šachový hráč má v úmyslu určitý posun provést a zapůsobit tak na systém, zatímco jazyk předem nic nezamýšlí. Jeho „figurky“ se posouvají či spíše pozměňují spontánně a nahodile. Přehláska v tvarech Hānde místo hanti a Gäste místo gastī vedla k vytvoření nového plurálu, dala však také vzniknout slovesnému tvaru jako trāgt místo tragit atd.¹⁸

Proces pozvolné změny jazyka nikdo vědomě nedokáže zastavit, protože ho nikdo vědomě nepůsobí. Nezadržitelnost změn se nutně projeví na umělých jazycích, kdyby se začaly používat v praxi. „Kdo takový jazyk vytvořil, je jeho pánem jen do té doby, dokud se nedostane do oběhu. Od toho okamžiku však, kdy začne plnit své poslání a stává se věcí všech, se kontrola ztrácí. Pokusem tohoto druhu je esperanto“.¹⁹

Chceme-li něco sdělit, je naše pozornost upřena ke sdělovanému smyslu, a nikoli k jazyku, který je pouhým prostředkem. Ten je pro nás, s ohledem na sdělovaný smysl, průhledný. Tak jako nevnímáme okenní tabulku, když vyhlížíme ven na scenerii za oknem, tak popisujeme jazykem věci, které jsou vně abstraktní materie jazyka, a jazyk vnímáme jen jako pomůcku, která nám pomáhá vidět svět jakoby vnitřním zrakem duše. Tato průhlednost či

transparentnost jazyka z něj činí **nástroj**, jak je nazýván od dob Platónových, a to nástroj ryze abstraktní. **Abstraktní podoba jazyka** není pro jeho uživatele nic samozřejmého, je jednou z těch vlastností jazyka, na které musíme být obvykle nejprve upozorněni, abychom si jich povšimli.

Jazyk je struktura sestávající ze dvou tvárných paralelně běžících abstraktních plánů, neurčitého plánu zvuků či jazykových výrazů a neurčitého plánu neuspořádaných idejí či významů. Jsou skutečně abstraktní (nemateriální)? A v jakém smyslu? Vezměme nejprve plán jazykových výrazů, entitu, pro kterou Ferdinand de Saussure navrhl název označující²⁰ a ptejme se: jsou těmito označujícími zvuky hlasu, atramenty písma, záznamy v počítači v příslušném kódu, momentální stavy nervových buněk v lidském mozku či nějaká další materie? Která z těchto podob - těchto „zhmotnění“ jazykových výrazů je ta pravá? Která je těmi „skutečnými“ jazykovými výrazy? To, čím fakticky jazykové výrazy jsou, odpovídá Ferdinand de Saussure, je právě to, co všechny tyto různé materiální záznamy mají společné abstraktní strukturou, v níž každý jazykový výraz získává svou identitu díky rozdílům²¹ (diferencím) oproti okolním jazykovým výrazům. „Co je u slova důležité, není zvuk sám, ale fónické rozdíly umožňující toto slovo odlišit od všech ostatních, protože právě tyto rozdíly jsou nositeli významu.“²² Uložení této abstraktní struktury v určitém materiálním médiu je nutné - ale pro vlastní fungování jazyka není podstatné, protože jak jsme si shora připomněli, různé funkce mohou plnit různá materiální média - inkoust na papíře, zvuk způsobený chvěním hlasivek, zvuk způsobený chvěním kovové membrány v rádiu, atd. Pouhá přítomnost inkoustu na papíře, zvuku v prostoru, elektromagnetických vln v éteru, atd., ještě nemusí samy o sobě přenášet jakýkoli význam. To, co přenáší význam, není záležitostí ničeho materiálního, protože je relativně nezávislé na konkrétním záznamovém médiu použitém v daném případě.

Vezměme nyní druhý ze dvou tvárných paralelně běžících abstraktních plánů jazyka, neurčitý plán neuspořádaných idejí či významů. Co rozumíme těmito významy? Půvabný didaktický návod jak školním dětem přiblížit, co rozumíme abstraktními významy, podává Vladimír Neff: „Potkal jsi dnes cestou do školy psa?“, ptá se pan učitel malého Františka. „A jaký byl? S černou srstí, s dlouhýma ušima, s krátkou srstí, ...? - „Ne, ty jsi nemohl potkat psa“, říká pan učitel,²³ který právě hodlá dětem ve třídě vysvětlit rozdíl mezi psem, kterého si můžeme pohladit a který je součástí smyslově vnímatelného světa, a pojmem „pes“, který je abstraktní a v tomto případě obecninou neboli vlastností „být psem“. A tato obecnina se liší dokonce i od naší představy psa, protože na rozdíl od představy se obecnina nedá nakreslit a není subjektivní, je

pro všechny uživatele jazyka společná. Na rozdíl mezi abstraktním významem, který je součástí jazyka, na straně jedné, a materiálními objekty na straně druhé, které jsou těmito významy identifikovány,²⁴ upozorňuje Ferdinand de Saussure pomocí problému identity.

Tak například mluvíme o identitě dvou rychlíků „Ženeva - Paříž 8.45 večer“, které vyjíždějí ve čtyřicetihodinovém intervalu. [Jeví se nám jako týž rychlík, a přesto je pravděpodobně vše jiné, lokomotiva, vagony, personál.] Anebo říkáme, že jde o stejnou ulici, i když byla celá stržena a znovu postavena a z materiálního hlediska ze staré snad nic nezůstalo. Proč můžeme ulici od základu přebudovat, a zůstává přitom stále touž ulicí? Protože identita, kterou tvoří, není čistě materiální; ... Postavme proti předešlým případům ještě jeden, zcela odlišný, totiž obleku, který mi byl ukraden a který jsem znovu našel ve výkladní skříni vetešnictví. Zde jde o materiální identitu, kterou jednoznačně vytváří nehybná substance, sukno, podšívka, manžety atd. Jiný oblek, i kdyby se mu sebevíc podobal, by nebyl můj. Jazyková identita však není tatáž jako identita obleku, je to identita stejná jako v případě rychlíku a ulice.²⁵

Abychom pochopili skryté příčiny pozvolných změn jazyka, budeme nyní zkoumat, jak jsou tyto dvě abstraktní úrovně jazyka, syntaktická úroveň výrazů a sémantická úroveň významů, nebo též paralelně běžící označující a označované k sobě vzájemně přiřazeny, aby dohromady tvořily jazyk. Označující samo o sobě ještě není jazyk: „... sled znaků je jazykový jen tehdy, opírá-li se o něj nějaká idea; sám o sobě je pouze materiálem k fyziologickému studiu“.²⁶ Ani označované samo o sobě ještě není jazyk: „Pojmy jako „dům“, „bílý“ atd. patří sami o sobě do psychologie (nebo logiky, pozn. B.Š.); jazykovými entitami se stávají až asociací s akustickými obrazy“.²⁷

Zkusme si tedy nyní představit jazyk jako bližectví dvou paralelně v čase běžících rovin, zbrzděných a rozvlněných artikulemi výrazu a významu jako dvě zčeřené hladiny, z nichž každá se zčásti zrcadlí v druhé. Hladina něčeho, co vyjadřuje v druhé hladině něco, hladina výrazů a významů, hladina označujícího a označovaného. Položme si otázku. Jak poznáme, který výraz přísluší kterému významu? Které označující přísluší ke kterému označovanému? Jinými slovy: jak můžeme „slyšet“ význam, slyšeli-li řeč? Jak můžeme „vidět“ význam, vidíme-li napsaná písmena? Jak můžeme porozumět řeči? Ani označující samo o sobě ani označované ještě nejsou řeči. Základními jednotkami jazyka, resp. řeči, jsou znaky, tj. nejmenší jednotky řeči, které dávají smysl. Ale jak je poznáváme, jak probíhá vzájemné přiřazení označujícího k označovanému? Jak naše mysl asociuje jen taková určitá spojení označujícího s označovaným, které něco dohromady znamenají,

kterým mysl porozumí? Teprve dohromady, spojením označovaného s označujícím je vytvářen znak: „Každý jazykový termín je malý člen, artikulus („článek“), v němž idea utkvívá ve zvuku a v němž se zvuk stává znakem [symbolem] ideje. Jazyk lze také srovnat s listem papíru: myšlenka je líc a zvuk je jeho rub, a nelze stříhat líc, aniž bychom přítom nestříhali rub. Stejně je to v jazyku, nemůžeme tu oddělit zvuk od myšlenky ani myšlenku od zvuku“.²⁸ Platón mluví o stavu duše, která při poznávání vybírá základní prvky věci ideje: „Duše se totiž jednou působením pravdy stran jednotlivých prvků v některých případech ustaluje, jindy zase stran všech je v pohybu“.²⁹

Jak ale dochází ke spojení zvuku a myšlenky, obecně ke spojení mezi označujícím a označovaným, jak povstávají jednotky smyslu v jazyce? Jak dochází k porozumění? Jak povstává jazyk?

Abychom alespoň zahlédli, jakým směrem se ubírá geniální vysvětlení podstaty jazyka Ferdinanda de Saussure, musíme od významu odlišit pojem hodnoty jazykového výrazu. **Hodnota jazykového výrazu** je podle de Saussura sumou významů, které může daný jazykový výraz nabývat ve všech možných kontextech, ve kterých se může v jazyce objevit. Protože možných kontextů je v přirozeném jazyce nekonečně mnoho, nelze hodnotu v principu nikdy přesně určit. Jak tedy můžeme určit hodnotu jazykového výrazu? Co rozumíme touto hodnotou?

Ferdinand de Saussure ilustruje rozdíl mezi významem a hodnotou jazykového výrazu na následujícím příkladu: „... francouzské slovo *mouton* 'ovce' může mít stejný význam jako anglické *sheep*, ne však stejnou hodnotu, a to z více důvodů, především však proto, že když angličané mluví o kusu takového masa, které je už upravené a podává se na stůl, říkají *mutton* 'skopové', a nikoliv *sheep* 'ovce'³⁰ (zatímco francouzské slovo *mouton* se používá jak pro zvíře, tak pro maso z tohoto zvířete). To, co Ferdinand de Saussure nazývá hodnotou, bývá v jiných souvislostech nazýváno neurčitostí, vágností nebo víceznačností jazykového vyjadřování, jak je vidět z pasáže z *Nového organa* Francise Bacona (1561-1626):

Vezměme například některé slovo, třeba slovo *vlhké*, a podívejme se, jak se shodují věci, jež se tímto slovem označují, a shledáme, že slovo vlhké není nic jiného než zmatený znak pro různé procesy: není tedy výrazem něčeho určitého. Označuje totiž jak to, co snadno obtéká jiné těleso, tak i to, co je samo sebou neurčitelné a nemůže se zpevnit; právě tak jako to, co snadno ustupuje na všechny strany, i to, co se snadno sjednocuje a spojuje, co snadno plyne a snadno se uvádí do pohybu, co snadno ulpí na jiném tělese a činí je vlhkým, dále to, co se dá snadno převést na tekutinu anebo taje, když to předtím bylo pevné. A proto, když se pak přikročí k tomu, že se tohoto jména užije jako

přísudku, má jiný význam, řekne-li se: plamen je vlhký, a jiný, řekne-li se: vzduch není vlhký, jiný význam mají opět slova: jemný prach je vlhký, a jiný opět slova: sklo je vlhké.³¹

Ačkoli Francis Bacon ve spise věnovaném obnovení věd chtěl především upozornit, že nepřesnosti vyjadřování jsou v intencích nové vědy nepřipustné, podařilo se mu postihnout to, co mnohem později nazývá de Saussure hodnotou jazykového výrazu. Hodnota jazykového výrazu je suma významů, které dané slovo nabývá v různých kontextech, ale právě tu se Bacon mimoděk pokouší určit, když vyjmenovává různé významy jazykového výrazu *vlhký*.

Kdybychom se zeptali samotného Ferdinanda de Saussure, co rozumí hodnotou jazykového výrazu *vlhký*, patrně by tento znalec jazyků postupoval následovně. Nahlédneme-li do libovolného překladového slovníku, například vezmeme-li česko-anglický, najdeme zde anglické ekvivalenty slova *vlhký*: *damp, moist, humid, rainy* apod. Z anglicko-českého slovníku naopak zjistíme, že anglické *damp* se dá zpátky do češtiny přeložit jako *vlhký, sychravý, provlhlý, navlhčený, navlhlý* ale také *skličný, neslaný-nemastný, utlumený, deprivovaný* apod. Také anglické *moist* znamená nejen *vlhký*, ale též *mokrá, provlhlý, navlhčený* apod. A ve hře se slovníky můžeme pokračovat tak, že se nyní podíváme opět do česko-anglického slovníku tentokrát na výrazy *sychravý, skličný, neslaný-nemastný, utlumený, deprivovaný, mokrá, navlhčený*, atd. Najdeme jejich anglické ekvivalenty, které přeložíme zpět do češtiny, ty zas zpět do angličtiny atd. Provedeme-li vše řádně, odměnou uvidíme jako na dlani onu provázanost výrazů a významů v jazyce, který je v tomto smyslu pravým celkem a nikoli sumou částí. Hodnota výrazu *vlhký* je dána přímými i zprostředkovanými významy a jak ji zabíráme stále do větší šíře, hodnota se rozrůstá do šíře a definovat určitý jeden význam určitého jazykového výrazu je nemožné. Význam jazykového výrazu se jeví neurčitý, vágní.

Zajímavá leč nesnadno zodpověditelná je otázka proč nám u některých jazykových výrazů překladové slovníky nabízejí větší množství prakticky použitelných významů než u jiných. Např. pro *strom* najdeme v překladových slovnících obvykle jeden 'hlavní' termín; anglicky *tree*, německy *der Baum* nebo pro *matka* anglicky *mother*, německy *die Mutter*. Jsou-li jazykové výrazy frekventovaně a živě používané jako například český *sešit*, pak má v jiných jazycích např. v angličtině řadu významů odrážejících jeho různorodé použití: *notebook, copybook, pad, issue, volume, fascicle, booklet*. Jsou jazykové výrazy, jejichž hodnota je bohatá významy díky jejich obecnosti. V nejvyšší míře obecný je například jazykový výraz *shodnost*, jak na to

poprvé upozornil Platón v dialozích Faidón, Theaitétos, Sofisté³² a Parmenidés. Synonymní výrazy *shoda*, *shodnost*, *totožnost* mají řadu anglických a německých ekvivalentů *concord*, *good accord*, *harmony*, *agreement*, *coherence*, *coincidence*, *correspondence*, *conformity*, *consonance*, *identity* a něm. *die Übereinstimmung*, *das Einverständnis*, *das Einvernehmen*, *das Zusammentreffen*, *die Kongruenz*, *die Identität*.

Ačkoli se Willard Van Orman Quine (1908) na de Saussurovo pojetí hodnoty neodvolává, svou teorii o neurčitosti překladu míří bezpochyby týmž směrem. Viděli jsme, že přítomnost de Saussurovy hodnoty si uvědomujeme zvláště při překladu jazykového výrazu z jednoho jazyka do jiného. Quine neurčitost překladu ilustruje velmi podobně: překládají-li dva na sobě nezávislí překladatelé (každý má svůj slovník) například do angličtiny z džungliny (džunglinou Quine myslí libovolný jazyk odlišný od angličtiny), pak jejich překlady „nemusí být zaměnitelné v kontextu angličtiny“.³³ To znamená, že použité výrazy se budou lišit, a proto budou významy příslušných sdělení vůči sobě více či méně posunuté. Neurčitost překladu vyjde najevo podle Quina ještě zřetelněji, když necháme přeložit anglický text jedním překladatelem do džungliny a naším druhým překladatelem zpět do angličtiny. Dvojnásobně přeložený text se bude od původního výrazně odchylovat. Quine chce ukázat, že význam výrazu se v jazyce ustaluje v závislosti na kontextu, povaze sdělení a připravenosti mluvčího a příjemce a je tedy časově závislý. Překlad jazykového výrazu, a proto i jeho význam, je pro Quina momentální záležitostí stavu jazyka a situace, a je proto dán jeho **užitím**. Význam jazykového výrazu by pak ovšem byl záležitostí pragmatiky a nikoli sémantiky. Zdůrazňováním důležitosti užití pro určení významu jazykového výrazu reaguje Quine na dle jeho názoru přehnané nároky některých logiků, že sémantický význam jazykových výrazů lze předem přesně definovat. My zde směřujeme k ukázání, že obojí je v jazyce možné, a že pro porozumění jazyku je důležité umět tyto dvě stránky jazyka rozlišit.

Z praktického hlediska je dnes stránka jazyka, na niž nejnověji upozorňuje Quine, dobře známa lexikografům, kteří význam jazykových výrazů - lexemů zjišťují empiricky. Lexikografové jsou si vědomi, že je nemožné ve výkladovém slovníku vypisovat otevřenou (a tudíž nekonečnou) řadu aktualizovaných možností významu každého jazykového výrazu. Pro momentální přiřazení hodnoty mluvčím resp. příjemcem obvykle přijímají psychologické vysvětlení: význam je chápán jako asociace, k níž dochází v mysli mluvčího resp. příjemce (komunikanta). Vágnost, neurčitost a nestálost významu jazykových výrazů mají lexikografové za jev žádoucí, jako daň za to, že zatímco nám přirozený jazyk dovoluje mluvit o čemkoli, je okamžitá slovní zásoba, tj.

množství „vehikulů významu“, s níž každý komunikant disponuje, omezena.³⁴ Vágnost, neurčitost a nestálost jazykových výrazů je daní za to, že nemusíme neustále vymýšlet vehikula nová a vysvětlovat jejich význam ostatním komunikantům.³⁵

Quinova pronikavá reflexe směřuje k ukázání tohoto základního rysu neurčitosti a časové proměnlivosti jazyka, která se chce dostat až na kořen neredukovatelné podstaty jazyka. Sdílíme s ním přesvědčení, že psychologické vysvětlení je mělké, ačkoli se zdá, že žádné důsledně nepsychologické a nepragmatické zatím nikdo nenabízí. Vedle psychologických aspektů užívání jazyka je jazyk nepochybně abstraktní forma či struktura, která má své objektivní zákony už i proto, že jazyk není jedinou strukturou svého druhu, kterou člověk používá. Rozlišením pojmu významu a hodnoty upozornil Ferdinand de Saussure mezi jiným na analogii systému jazyka se systémem peněžním. Ukazuje, že základní zákonitosti struktury jazyka nejsou výlučně omezeny pouze na jazyk, že

... schopnost vytvářet systémy označujících a označovaných, jež jsou spojeny ve znacích, předchází konstituování samotných jazyků, jež je ve vztahu ke znakům transcendentální (a to v tom smyslu, že předchází každému konkrétnímu jazyku...³⁶

Hodnotu výrazů jazyka přirovnává F. de Saussure k hodnotě peněz v peněžním systému. Aby peněžní systém fungoval, musí existovat dvě roviny: rovina peněz a rovina věcí. Peníze se mohou rozměňovat mezi sebou, věci se mohou vyměňovat mezi sebou, a také můžeme vyměňovat peníze za věci. Analogicky v jazyce existují dvě roviny, rovina označujících a označovaného, a opět se mohou zaměňovat podobné jazykové výrazy mezi sebou i podobné významy mezi sebou, a také jazykové výrazy za významy, tj. můžeme si pod jazykovými výrazy myslet příslušné významy. Podobně jako můžeme sto korun vyměnit za deset desetikorun nebo dvě padesátikoruny, ale také za dvě libry nebo pět marek, mohu místo jazykového výrazu *vlhký* použít v jiném kontextu jeho synonyma *mokrý*, *sychravý*, *provlhlý* nebo při překladu jejich anglické ekvivalenty např. *moist*, *damp*,.... Jako si mohu za sto korun nakoupit chleba, propisovací tužku nebo zaplatit účet za elektřinu, lze pomocí jazykového výrazu *vlhký* vyjadřovat v různých kontextech různé významy, ideje *mokrosti*, *provlhlosti*, *sychravosti*, *tekutosti* apod. Aby řeč měla smysl, měli bychom umět stanovit, který význam odpovídá kterému jazykovému výrazu, a aby řeč byla jednoznačná, měl by být tento význam jeden. Ale takto jednoznačně se nám jazykové výrazy při praktickém používání nejeví. (Na

druhé straně ovšem dovedeme dát jednoznačný význam určitému jazykovému výrazu zcela běžně pojmenováním nebo definicí.)

Aby člověk porozuměl řeči, je rozhodující proces tzv. delimitace (vydělení) jazykové jednotky (artikulace znaku) na pozadí všeho ostatního v jazyce. (Analogií delimitace v peněžním systému je, že za deset korun právě teď nakoupíme chleba.) „Sama o sobě je myšlenka jako mlhovina, kde nic není nutně vymezeno“,³⁷ myšlenka je vně jazyka jazykově amorfní“.³⁸ Při procesu porozumění dochází k dekompozici, při níž je myšlenka přinucena se zpřesnit, jazyk není pouhý záznam myšlenek, ale

charakteristickou úlohou jazyka je ... sloužit jako prostředník mezi myšlenkou a zvukem, a to za podmínek, za kterých jejich spojení nutně vyústí ve vzájemnou delimitaci jednotek. Myšlenka, jež je svou podstatou chaotická, je v procesu své dekompozice přinucena se zpřesnit. Nejde tudíž ani o materializaci myšlenek, ani o spiritualizaci zvuků, ale o poněkud záhadný fakt, že „myšlenka - zvuk“ implikuje členění a že jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami. Představme si vzduch ve styku s určitou vodní plochou: když se atmosférický tlak změní, povrch vody se rozčlení do řady částí, totiž vln. A právě toto vlnění nám dává určitou představu tohoto sjednocení, tohoto takřkajíc spřažení myšlenky s fónickou matérií.³⁹

Hodnota přitom hraje roli prostředku, který umožňuje vybrat odpovídající význam. Hovořící člověk hledá vhodné spojení slov a nachází je, umísťuje slova podle jejich významů, podle významů slov podobně znějících a slov, jejichž hodnoty jsou podobné. Podobný proces v opačném pořadí probíhá při rozkódování smyslu promluvy nebo textu. Při tomto procesu člověk náhle chápe významy jednotlivých slov v daném kontextu. Dekomponoval jazyk na jeho jednotky.

Jednotkami jazyka rozumí Ferdinand de Saussure ty jazykové entity, které jsou plně určeny, delimitovány čili odděleny od všeho ostatního, co je obklopuje z obou stran v lineárním sledu článků jazyka. Je možné, že tento proces porozumění smyslu probíhá konkrétně tak, že delimitujeme nejprve věty a teprve uvnitř nich slova. Děje se to nepřetržitě v proudu řeči, vybíráním momentálního významu z hodnoty, přičemž je třeba mít na paměti, že „jednotlivec sám není schopen ustálit žádnou hodnotu“⁴⁰ protože, jak bylo řečeno, hodnota je záležitostí systému jako celku a vzniká působením masy mluvčích.

Pohlížíme-li na jazyk jako na živý organismus, který povstává a vyvíjí se živelně v proudu mluvy, uvědomujeme si, že jeho jazykové jednotky nejsou pozitivně vymezeny svým obsahem, ale diferenčně a negativně svými vztahy

k ostatním termínům systému pomocí vzájemně vztážené hodnoty. Jestliže v proudu řeči „... místo idejí daných předem nacházíme hodnoty plynoucí ze systému“,⁴¹ pak chápeme jazyk jako tvůrčí médium imaginace, nehotový kadlub, v němž naše zaujetí nabývá konkrétních forem, intimní zřídlo nápadů, tušených souvislostí, vyvrhelinu citů, z jehož zčeřeného vroucího středu posléze vyplyne ustálený proud sdělovaného smyslu. Jazyk takto pojímaný je prostředkem POEZIS a základním předpokladem lidské svobody.

V jazyce se vyslovením ukazuje to, co zatím nebylo. V jazyce dokážeme i o nejsoucím mluvit, byť jen jako o nepopsatelném, neurčitelném, nevyslovitelném a nemyslitelném, které přesto je alespoň tak, že o něm mluvíme. Tento paradox jsoucího-nejsoucího, který poprvé popsal Platón v dialogích Sofistés a Parmenidés, svědčí o esenciální neúplnosti jazyka, který je nám dán jako prostředek zjevování smyslu. Tato prafunkce jazyka, tvorba smyslu, je jednou z těch jeho vlastností, na které musíme být upozorněni, abychom si jí povšimli. Mnohem přirozeněji totiž chápeme druhou stranu téže mince to, že jazykem se dá sdělovat smysl, tj. že se jím dají předávat hotové, statické, nehybné, a proto apriorní ideje.

Jestliže tedy na druhé straně přijmeme, co „filosofové a lingvisté vždy svorně uznávali, že bez pomoci znaků bychom nebyli schopni rozlišit od sebe dvě ideje jasně a trvale“ a že „... pro člověka je přirozená schopnost vytvářet jazyk, tj. systém zřetelných znaků odpovídající zřetelným idejím“⁴² a uznáme-li dále to, čeho si poprvé povšiml historický Parmenidés a Platón, že totiž pozitivní rozlišení idejí v abstraktní struktuře jazyka je možné, neboť v jazyce „suma rozlišených idejí odpovídá sumě různých znaků“,⁴³ pak můžeme studovat jazyk jako hotovou substanci, která na této úrovni dekódovaného smyslu může být uvědoměle strukturována do smysluplných sdělení, otázek, rozkazů, proseb a slibů, ... , racionálních argumentů a teorií. Zkoumat stavbu již hotového jazyka, jehož významy jsou dány apriori, strukturu, jejíž jednotlivé prvky jsou navzájem jasně a zřetelně odděleny (delimitovány) a kde významy jsou ostře vymezené abstraktní objekty ve smyslu idejí klasického platonismu, znamená vstoupit do sféry jazyka, kterou ovládá LOGOS.

Obojí stránka jazyka se nějak ukazuje v jeho běžném používání, obojí se promítá do sféry zdravého rozumu, do důvěrně známého světa našeho myšlení, do něhož stále nahlížíme.

POZNÁMKY

¹ Platón, *Theaitétos*, [10], 18

² F. de Saussure, [14], s. 44.

³ F. de Saussure, [14], s. 54.

⁴ F. de Saussure, [14], s. 106.

⁵ F. de Saussure, [14], s. 54.

⁶ F. de Saussure, [14], s. 101.

⁷ Diskuzi tohoto problému je věnován například článek P. Krejčího [3].

⁸ F. de Saussure, [14], s. 98.

⁹ F. de Saussure, [14], s. 102.

¹⁰ F. de Saussure, [14], s. 162.

¹¹ Podle Platón, *Kratylos*, [8], 339c.

¹² Platón, *Kratylos*, [8], 439a.

¹³ F. de Saussure, [14], s. 103 a s. 101.

¹⁴ F. de Saussure, [14], s. 102.

¹⁵ F. de Saussure, [14], s. 116.

¹⁶ F. de Saussure, [14], s. 105.

¹⁷ F. de Saussure, [14], s. 113.

¹⁸ F. de Saussure, [14], s. 116-117.

¹⁹ F. de Saussure, [14], s. 105.

²⁰ Termín **označující a označované** (označuji = řecky oččábů, fonet. SEMAÍO) pro jazykové výrazy a jejich významy poprvé v historii použili ve starověku stoikové. Odtud termíny sémantika jako věda o významech jazykových výrazů a semiotika jako věda o znacích. Název sémantika ve smyslu věda zabývající se významy v jazyce poprvé použil francouzský jazykovědec Michel Bréal v práci *Essai de sémantique. Science de significations*, Librairie Hachett et Cie, Paris 1904 (podle A. Schaff, [13], s. 29-30). Název semiotika ve smyslu obecná věda o znacích poprvé použil Charles Morris v encyklopedickém hesle *Foundations of the Theory of Signs*, International Encyclopedia of United States, vol. I, No. 2, Chicago 1938 (Ch. Morris, [6]).

²¹ Platón v dialogu *Politikos* přirovnává nejpřirozenější výběr nevhodnějšího politika pro úlohu vedoucího v obci k ustalování významu v jazyce k tomu, jak v lidské mysli povstane idea. Při uchopení ideje je důležité vnímat stejnost hlásek a jejich různost jako strukturální pozadí pro pochopení významu: „... každá ze všech hlásek ve všech slabikách je označována jednak jako různá, totiž různá od ostatních, jednak jako totožná, tj. totožná stále stejně sama se sebou“ (Platón, *Politikos*, [9], 277b,c).

²² F. de Saussure, [14], s. 145.

²³ Volně podle hesla 'pojem' ve *Slovníku pro samouky* Ondřeje Neffa (O. Neff, [7], s. 282).

²⁴ Pojmy identifikují podle Materny objekty (P. Materna, [5], s. 15).

²⁵ F. de Saussure, [14], s. 135.

²⁶ F. de Saussure, [14], s. 128.

²⁷ F. de Saussure, [14], s. 129.

²⁸ F. de Saussure, [14], s. 140.

²⁹ Platón, *Politikos*, [9], 278d.

³⁰ F. de Saussure, [14], s. 143.

³¹ F. Bacon, [2], s. 107.

³² V Platónově dialogu *Sofisté*s je pasáž (251a - 259d) zahájena dotazem „jakým způsobem se stává, že nazýváme v jednotlivých případech touž věc mnoha jmény?“ (Platón, [11], 251a). Je to proto, že „některé z rodů jsou ochotny mezi sebou se stýkati a druhé ne, a

jedny jen málo, druhé však ve velké míře, jiné pak procházejí všemi a nic jim nebrání, aby měly společností se všemi“ (Platón, [11], 254 b,c). V uvedené pasáži se dochází k třem dvojicím nejobecnějších protikladů, které se dají přisoudit všem ostatním věcem (entitám). Jsou to jsoucnost nebo nejsoucnost, totožnost (shodnost) nebo různost a pohyb nebo klid. Jsou nejobecnější „největší z rodů jsoucné“, protože se dají přisoudit všem ostatním. Například totožnost (shodnost) je v nejvyšší míře obecná, protože o všem lze říci, že je to totožné (shodné) samo se sebou.

³³ W. Van O. Quine, [12], s. 56.

³⁴ Na tuto skutečnost upozorňuje již Aristotelés: „... slov a složených výrazů je omezený počet, věci je však co do čísla neomezeně mnoho. Proto je nutné, že tentýž složený výraz nebo jedno slovo značí více věcí.“ [1], 165a, s. 24.

³⁵ Tento odstavec podle S. Machová, M. Švehlová [4], s. 30.

³⁶ F. de Saussure, [14], s. 47.

³⁷ F. de Saussure, [14], s. 139.

³⁸ F. de Saussure, [14], s. 410, poznámka pod čarou 227

³⁹ F. de Saussure, [14], s. 140.

⁴⁰ F. de Saussure, [14], s. 141.

⁴¹ F. de Saussure, [14], s. 144.

⁴² F. de Saussure, [14], s. 139 a s. 46.

⁴³ F. de Saussure, [14], s. 148.

LITERATÚRA

- [1] ARISTOTELÉS. (1978): **O sofistických důkazech**. PRAHA: Academia.
- [2] BACON, F. (1974): **Nové organon**. Praha: Svoboda.
- [3] KREJČÍ, P. (1999): Bojkotovat výraz “Česko” nepůjde do nekonečna. In: **Univerzitas** no.2. 15-21.
- [4] MACHOVÁ, S., ŠVEHLOVÁ, M. (1996): **Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny**. Skripta. PRAHA: Ped F UK. ISBN 80-86039-05-6.
- [5] MATERNA, P. (1995): **Svět pojmů a logika**. Praha: Filosofie. ISBN 80-7007-078-1.
- [6] MORRIS, Ch. (1971): Foundations of the Theory of Signs. In: Morris, Ch. **Writings on the General Theory of Signs**. The Hague, Paris: MOUTON, 1971, s. 70-74. Library of Congress Catalogue Card Number: 74-169999
- [7] NEFF, O. (1993): **Filosofický slovník pro samouky neboli Antigorgias**. Praha: Mladá fronta.
- [8] PLATÓN (1994): **Kratylos**. Praha: ISE, edice OIKÚMENÉ. ISBN 80-85241-44-7.
- [9] PLATÓN (1995): **Politikos**. Praha: ISE, edice OIKÚMENÉ.
- [10] PLATÓN (1995): **Theaitétos**. Praha: ISE, edice OIKÚMENÉ. ISBN 80-85241-82-X.
- [11] PLATÓN (1995): **Sofisté**. Praha: ISE, edice OIKÚMENÉ.
- [12] QUINE, W. Van O. (1994): **Hledání pravdy**. Přel. J.Peregrin, Praha: Herrmann & synové.
- [13] SCHAFF, A. (1963): **Úvod do sémantiky**. Přel. P. Materna. Praha: NPL.
- [14] SAUSSURE, F. de (1996): **Kurz obecné lingvistiky**. 2. vyd. (v nakl. Academia I.vyd.). Přel. F. Čermák. Praha: Academia. ISBN 80-200-0560-9.